

10-njy tema: Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman şekilleri
(Türkmen dilinde işligiň öten zaman formalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

✓ “İşlik we şekilleri” näme diýmek?

- ❖ Bu ýerde ilki bilen “işlik şekilleri” durnukly aňlatmasynyň doly we dogry manysy bilinmelidir.

✓ IŞLIK ŞEKILLERİ

İşlikler belli bir grammatik şekilde gelip, we sözlemiň habary bolýarlar. Şu hyzmatda gelen işlikler zaman aňladýşlaryna ýa-da aňlatmaýyşlaryna görä, işligiň zaman şekilleri we işligiň zamany näbelli şekilleri diýen iki uly topara bölünýär.

❖ İşligiň zaman şekilleri

İşligiň zaman şekilleri, olaryň aňladýan grammatik manylary, zaman goşulmalary hakynda gürrüň etmezden öňinçä, zaman sözünüň nämädigi düşündirilmelidir. Zaman sözi, umuman alanyňda wagt, döwür, eýýäm manylaryny berýär. Dil nukdaýnazaryndan seredilende, zaman diýlip-gymyldyhereketiň, işiň geplenip durlan pursata bolan gatnaşygyna aýdylýar.

İşlik zamanlary, asyl we ýasama ýa-da dereje goşulmasyny kabul eden işligiň soňuna zaman aňladýan hem-de şahs görkezýän ýörite goşulmalaryň goşulmagy bilen hasyl bolýarlar:

- ✓ ***oka-dy-m; oka-ýar-yn; oka-ar-yn; oka-jak;***
- ✓ ***işle-di-m; işle-ýä-rin; işlä-är-in; işle-jek;***
- ✓ ***ylga-ş-dy-m; ylga-ş-ýar-yn; ylga-ş-aryn;ylga-ş-jak;***
- ✓ ***gaz-yn-dy-m; gaz-yn-ýar-yn; gaz-yn-ar-yn; gaz-yn-jak***
we ş.m.

İşliklerde grammatik zaman gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň sözlenilýän pursatdan öň bolandygy ýa sözlenilýän pursatda ýa-da şondan soň boljakdygy esasynda kesgitlenilýär. İşlik zamanlarynda durmuşda bolan, ony hem sözleýjiniň gözi bilen gören ýa-da birinden eşidip aýdan zatlary: bolýan, umuman bolýan, bolup biljek ýa-da tersine,

bolup bilmejek gymyldy hereketlere, wakalara, ýagdaýlara sözleýjiniň öz garaýyşlary beýan edilýär.

Türkmen dilinde gymyldy-hereketiň sözlenýän pursata bolan gatnaşygyna görä işlikleriň öten, häzirki, geljek zamanlary bar. Bularyň her biri özlerine mahsus bolan dürli-dürli zaman şekilleriniň we degişli şahs-san goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

❖ I.İşligiň öten zamany

Sözleýjiniň sözleýän pursatyndan oň bolup geçen ýa-da bolup geçmeli gymyldy-hereketi, işi, işiň ýagdaýyny aňladýan işliklere işligiň öten zamany diýilýär.

İşligiň öten zamany dürli-dürli şekil ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aňladylýar. Bu goşulmalar diňe şekil tarapyndan däl, eýsem öz grammatik manylary boýunça-da, biri-birinden tapawutlanýarlar. Öten zaman işliginiň esasan,

- ✓ **mälim öten zaman (-dy, -di, -du, dü),**
- ✓ **mälim dowamly öten zaman (-ýardy, -ýärdi),**
- ✓ **nämälim dowamly öten zaman (-ardy, -erdi),**
- ✓ **hyýal-meýil etme öten zaman (-jakdy, -jekdi),**
- ✓ **öňki öten zaman (-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdü),**
- ✓ **hekaýa etme öten zaman (-an, -en),**
- ✓ **subýektiw öten zaman (-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdür),**
- ✓ **çaklama öten zaman (-andyr, endir),**

ýaly görnüşleri bardyr.

❖ Mälim öten zaman

İşligiň mälim öten zamany sözlenýän pursatdan oň bolup geçen bir gymyldy-hereketi, işi aňladyp, ony hem sözleýjiniň hut gözi bilen görendigi aňladylýar.

Şu öten zaman, gutarnykly öten zaman diýlip hem atlandyrylýar. Ol düýp işliginiň yzyna –dy, -di, -du, -dü goşulmasynyň hem-de degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar, ýöne üçünji ýöňkemäniň manysy öten zaman işlik (-dy, -di) goşulmasynyň özünden aňlanylýar. Bu ýöňkemäniň köplüginde -lar, -ler goşulmasy kabul edilýär. Meselem:

Birlik sany	Köplük sany
1.Ýaz-dy-m, gel-di-m,	ýaz-dy-k, gel-di-k
2.Ýaz-dy-ň, gel-di-ň,	ýaz-dy-ňyz, gel-di-ňiz
3.Ýaz-dy, gel-di,	ýaz-dy-lar, gel-di-ler

Mälim öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň soňuna *-ma, -me* ýokluk aňladýan goşulmanyň goşulmagy bilen aňladylýar:

oka-ma-dy-m, işle-me-di-m;
oka-ma-dy-ň, işle-me-di-ň;
oka-ma-dy, işle-me-di;
oka-ma-dy-k, işle-me-di-k;
oka-ma-dy-ňyz, işle-me-di-ňiz;
oka-ma-dy-lar, işle-me-di-ler.

Köplenç, üçünji ýöňkemäniň köplük san goşulmasy –lar, -ler düşürilip hem ulanylýar. Olar *okady, işledi* we ş.m.

Sorag goşulmasy mälim öten zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň goşulýar:

okadyňmy,
işlediňmi,
okamadyňmy,
işlemediňmi we ş.m.

Türkmen dilinde mälim öten zamanyň ýönekeý şekili bilen birlikde onuň analitik görnüşi, ýagny iki sany işligiň yzly-yzyna gelmegi bilen hem ýasalýar. Ol işlik sözlenilýän pursatdan öň zygiderli ýa-da arasy kesilip gaýtalanýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem:

çagyrdy durdy,
işledi ýördi,
girdiler oturdylar,
yzarlady ýördi,
gaýtalady durdy.

Bu işlikler öz manylary boýunça iki sany işligiň birinji bölegi hal işligiň *-yp, -ip, -up, -üp* şekilini, ikinji bölegi hem mälim öten zamanda gelen

işliklere meňzeşdir. Meselem: *atyldy gitdi, atylyp gitdi, aldy durdy, alyp durdy, gitdi oturdy-gidip oturdy*.

Mälim öten zaman işligi sözlemde dürli-dürli manylarda gelýär. Stilistik maksatlar göz önünde tutulanda, mälim öten zaman şekili käte geljek, örän seýrek hem häzirki zaman manysynda gelýär.

Meselem: Galdyryň goluňyzy, ýogsam-da ine **atdym** (A.Durdyýew). Hoş sag boluň onda, men-ä **gitdim!**

Käwagt sözleýji gözi bilen görmedik gymyldy-herketini gürrüň edende hem mälim öten zamany ulanýar. Meselem: Ondan soň erenler Göroglynyň gözünden *gaýyp boldular* (Görogly).

Mälim öten zaman işliginiň – **my?**, **-mi?** sorag goşulmaly görnüşi, käte şert eýerjeň sözlemiň habary bolup hem gelýär. Meselem: Bardy-geldi gulagyna bir gürrüň *ildimi*, onam eşitmediklere ýetirmek üçin galan gününüň barynam şonuň bilen geçirmeli (A.Durdyýew).

Bu zamanda gelen işlikler öz hakyky manysyndan daşlaşyp, başga manyda ulanylýarlar. Meselem: *Eşitdim-eşitmedim* diýme, *bardy-geldi* soranlarynda, hatda atlaşýanlary-da duş gelýär: gelniň *geldi-geldisi*, ogluň *boldy-boldusy* (Nakyllar we atalar sözi). Käbir adam atlarynyň aslynda hem mälim öten zaman ýatyr: *Gündogdy, Ogulboldy, Allaberdi, Ýagdy, Döndi, Berdi, Durdy...*

❖ Mälim dowamly öten zaman

Işligiň mälim dowamly öten zamany sözlenýän pursatdan öň belli bir wagt aralygynda uzak dowam eden ýa-da köp gaýtalan gymyldy-herketi, işi, wakany aňladýar. Ol düýp işliginiň soňuna –ýardy, -ýärdi çylşyrymly goşulmanyň (**-ýar**, **-ýär**, häzirki zaman işligi bilen **-dy**, **-di** kem işliginiň birleşmeginden hasyl bolan) we degişli şahs san goşulmalarynyň goşulmagy bilen aňladýar.

Birlik sany

Köplük sany

1. **Okayardy-m, gel-ýärdi-m, oka-ýardy-k, gel-ýärdi-k**
2. **Okayardy-ň, gel-ýärdi-ň, oka-ýardy-ňyz, gel-ýärdi-ňiz**
3. **Okayardy, gel-ýärdi, oka-ýardy-lar, gel-ýärdi-ler**

Mälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň yzyna -**ma**, **-me** ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Meselem:

- ✓ **okamaýardym,**
- ✓ **gelmeýärdim,**
- ✓ **okamaýardyň,**
- ✓ **gelmeýärdiň,**
- ✓ **okamaýardy,**
- ✓ **gelmeýärdi,**
- ✓ **okamaýardyk,**
- ✓ **gelmeýärdik,**
- ✓ **okamaýardyňyz,**
- ✓ **gelmeýärdiňiz,**
- ✓ **okamaýardylar,**
- ✓ **gelmeýärdiler.**

Sorag goşulmasy, köplenç çylşyrymly goşulmanyň ikisiniň ortasyndan ulanylýar:

- ✓ **okaýarmydyň,**
- ✓ **gelyärmidiň,**
- ✓ **okamaýarmydyň,**
- ✓ **gelmeýärmidiň.**